

СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОДУНАЙСЬКОГО РЕГІОНУ ДО ПРОЦЕСУ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953-1964 рр.)

У цій статті автор на основі архівних джерел намагається показати головні моменти десталінізації 1953-1964 рр. і відобразити ставлення населення Нижньодунайського регіону до цього процесу. Автор приходять до висновку, що на загальноукраїнському тлі Нижньодунайський регіон вирізнявся гарною організацією соціальної адаптації амністованих і реабілітованих осіб та створенням належних умов для реінтеграції їх у суспільстві.

Ключові слова: ставлення, населення, суспільство, настрої, свідомість, вплив, десталінізація, реабілітація, репресії.

В этой статье автор на основании архивных источников показывает главные моменты десталинизации 1953-1964 гг. и отражает отношение населения Нижнедунайского региона к этому процессу. Автор приходит к выводу, что на общукраинском фоне Нижнедунайский регион отличался хорошей организацией адаптации амнистированных и реабилитированных лиц и созданием надлежащих условий для реинтеграции их в обществе.

Ключевые слова: отношение, население, общество, настроения, сознание, влияние, десталинизация, реабилитация, репрессии.

In this article the author on the basis of archive sources tries to show the main moments of the destalinization 1953-1964 and to reflect the attitude of the population of Lower Danube region to this process. The author comes to a conclusion, that on the Ukrainian background the region Nizhedunajsky differed good the organizations of adaptation of the amnestied and rehabilitated persons and creation of appropriate conditions for their re-integration into a society.

Key words: attitude, population, society, moods, consciousness, influence, destalinization, rehabilitation, reprisals.

Болісний і тривалий шлях, яким іде українське суспільство, звільняючись від тенет тоталітарної системи, передбачає не тільки демонтаж віджилих своє політичних і економічних інститутів, створення правової держави, становлення ринкової економіки, але й кардинальні зміни в суспільній свідомості. Підвалини цього процесу були закладені в роки, що ввійшли в історію як період хрущовської «відлиги».

Проблематика десталінізації радянського суспільства є доволі актуальною і займає ключові позиції у вітчизняній історіографії. Однак мусимо констатувати, що до кінця 1980-х років серйозною перешкодою для вивчення десталінізаційного процесу ставали наявні ідеологічні настанови, жорсткі

цензурні обмеження і заборони, недоступність архівних джерел. Питання десталінізації вивчалися, розглядалися об'єктивно лише в зарубіжних публікаціях, які, переважно, ґрунтувалися на матеріалах періодики хрущовських часів та свідченнях очевидців [1].

Ґрунтовні наукові дослідження проблем десталінізації, проведені українськими та російськими вченими, починають з'являтися з початку 1990-х років. Відбувається серйозне розширення джерельної бази за рахунок залучення до наукового обігу розсекречених архівних матеріалів. Відмітимо роботи таких авторів, як: Ю. Аксютін, О. Бажан, В. Баран, О. Зубкова, П. Киридон, О. Пижигов та ін. [2]

Метою цієї статті є аналіз впливу процесу десталінізації на населення Нижньодунайського регіону, його ставлення до викриття культу особи Й. Сталіна та інших десталінізаційних заходів. Вивчення регіональних аспектів проблеми має вагоме наукове значення, оскільки розширює і поглиблює уявлення та історичні знання про особливості десталінізації в Україні.

Перед тим як перейти до розгляду питання визначимо поняття «десталінізація». На нашу думку, це критика сталінізму і ліквідація його найважливіших характеристик в усіх сферах життя – політичній, економічній, соціальній, духовній. Бачимо тут декілька ключових аспектів: критика культу особи Й. Сталіна та його соратників, проголошення курсу на соціальну переорієнтацію економіки країни, проведення процесів амністії і реабілітації.

Перший етап десталінізації охоплював період від березня 1953 до лютого 1956 року. Зі смертю Й. Сталіна закінчилася ціла епоха в житті країни. Тогочасний соціум розпочав складний рух до оновлення, болісно переосмислюючи пройдене й намагаючись визначити контури майбутнього. Люди позбавлялися страху перед владою, вони відходили від позицій аполітичності й абсентеїзму, багато з них починали відверто висловлювати свої думки, погляди стосовно суспільно-політичного життя країни.

Щоб набути такого авторитету й такої репутації, яка була в Й. Сталіна, перед новим керівництвом постала необхідність чимось захопити більшість громадськості й, передусім, керівні кадри управлінського персоналу, еліту. У траурні дні була розгорнута широка агітаційна кампанія за вступ до лав КПРС.

Варто зазначити, що мешканці Нижньодунайського регіону були активнішими, ніж мешканці інших регіонів України. Своєю активністю вони поступалися лише населенню східних областей. Крім того, в Ізмаїльській області виявлялася більша активність населення, ніж в Одеській, що варто враховувати після 1954 року, коли обидві області будуть об'єднані. Цю тенденцію можна простежити за чисельністю заяв громадян із проханням прийняти їх до партії. Найбільше бажаних було у східних областях: Харківська – 6 898, Ворошиловградська – 3 336, Сталінська – 2 037 заяв. Деяко меншу активність виявляло населення Півдня та Центру: Ізмаїльська обл. – 832, Одеська обл. – 659, м. Київ – 500, Запорізька обл. – 378. Найменше заяв про прийом до партії надійшло в західних областях: Дрогобицька – 257, Львівська – 230 [3]. Таким чином, наведені дані свідчать про значну підтримку радянської влади населенням Нижньодунайського регіону, який складала Ізмаїльська область.

Доволі показовим було прагнення нового керівництва якомога швидше перегорнути сторінку й почати «розукрупнення» фігури небіжчика. У «Правді», яка вийшла в день смерті Й. Сталіна, у траурній рамці його фото займало лише чверть

смуги, у той час як комуністичні газети в Західній Європі помістили великі портрети на всю смугу. Однак очевидно, що особа Й. Сталіна не могла відійти в минуле і продовжувала превалювати в масовій свідомості після його смерті. Протягом 30 років у всьому політичному житті країни домінувала ця постать: 30 років безперервних переворотів і перетворень. Почуття народу були складними й драматичними, вони відповідали труднощам тих подій і тієї боротьби, яку народ вів під керівництвом діяча, що тільки-но зійшов зі сцени.

До партійно-державних органів країни потоками почали надходити листи громадян та резолюції партійних організацій і трудових колективів з пропозиціями, як краще увіковічити пам'ять померлого вождя. Зокрема, студент учительського інституту Е. Пайгін, учитель с/ш № 15 І. Ковальський і медсестра поліклініки Ю. Коваленко з міста Ізмаїла зверталися до членів Президії Ради Міністрів СРСР з пропозицією навечно присвоїти В. Леніну і Й. Сталіну звання – Почесний Секретар ЦК КПРС і Почесний Голова Радміну СРСР. У своїй мотивувальній записці вони зазначали, що це: «1. Дозволить обирати наших вождів В. Леніна і Й. Сталіна, поряд з ЦК КПРС і Радянським урядом, у Почесну Президію будь-яких зборів трудящих. 2. Буде постійно символізувати, що при вирішенні якого-небудь питання ЦК і урядом вони завжди керуватимуться вказівками В. Леніна і Й. Сталіна» [4]. Це було не тільки, навіть, не стільки прагненням простих людей «вислужитися» перед вищестоящими органами, а й свідченням щирої любові та відданості диктатору.

Перші практичні кроки нового «колективного керівництва» можна назвати кроками довіри, покликаними ліквідувати очевидні злочини сталінського режиму. Уже 27 березня 1953 року, через 3 тижні після смерті Й. Сталіна, Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про амністію». Звільненню підлягали особи, засуджені на термін до 5 років (інколи до 8 років), деякі категорії інвалідів, неповнолітніх і жінок [5]. Крім того, це була єдина амністія впродовж хрущовської «відлиги», за якою були масово припинені або не порушені кримінальні справи. Тим самим в УРСР було юридично реабілітовано майже 80 тисяч осіб [6].

Мешканці Нижньодунайського регіону сприйняли амністію як захід великого державного й політичного значення, свідчення підвищення культурного рівня населення, зростання свідомості громадян. Водночас, висловлювалися побоювання посилення злочинності й необхідності встановлення випробувального терміну для амністованих. Однак ці побоювання в подальшому не виправдалися. На загальноукраїнському тлі регіон вирізнявся гарною організацією соціальної адаптації амністованих і реабілітованих осіб та створенням належних умов для реінтеграції їх у суспільстві. Зокрема, з 1 квітня до 20 червня 1953 року в Ізмаїльській

області лише 5 амністованих громадян були повторно притягнуті до кримінальної відповідальності, тоді як по республіці загалом цей показник становив 1 383 особи [7]. У цій області був один із найнижчих показників за кількістю не працевлаштованих амністованих осіб: на 1 жовтня 1953 року таких було 150, з них 126 – непрацевдатних. Менше було лише у Львівській області (не враховуючи м. Львова) – 89 осіб, з яких 80 були непрацевдатними [8].

4 квітня 1953 року було опубліковано сенсаційне повідомлення МВС СРСР про припинення «справи лікарів» і повну реабілітацію залучених до цієї справи діячів медичної науки. Хоча вина за фальсифікацію звинувачень покладалася на апарат органів держбезпеки, прихований удар завдався й по нещодавно померлому вождю. Несподівана реабілітація кремлівських лікарів викликала далеко неоднозначну реакцію населення Нижньодунайського регіону. Крім такого звичного схвалення й підтримки кожного рішення вищих партійно-державних органів, зустрічалося багато випадків недовіри повідомленню МВС СРСР про невинність лікарів. На суспільно-політичні настрої громадян впливала й розгорнута антисемітська кампанія, яка не могла відразу ж бути припинена за вказівкою «верхів». Людям дуже складно було відмовитися від нав'язаних офіційною пропагандою стереотипів. Так, у місті Білгород-Дністровському було розклеєно 14 листівок з антисемітським змістом. Ось фрагменти однієї з них: «Жиди – продажна американська шкура! Вони шкодять Радянській владі... За нашого батька і вчителя тов. Сталіна!» [9].

Як бачимо, ставлення мешканців регіону до реабілітації простежувалося за висловлюваннями щодо публічної реабілітації осіб, засуджених за «резонансними справами». У нашому випадку вірними є висновки відомих дослідників Л. Гозмана і О. Еткінда, які, аналізуючи масову свідомість, відзначили таку трагічну для людської історії особливість, як віру в справедливість покарання. Саме цією вірою вони пояснювали незбагненну відсутність співчуття до жертв політичних процесів і масових репресій 30-50-х років. Віра в те, що все відбувається правильно, законно, у відповідності з вищими і зі своїми власними інтересами, звільняла людину від особистої відповідальності – почуття, що в умовах тоталітарної влади каралося більше всіх інших [10].

Надмірна ініціативність і посилення впливу Л. Берії викликали незадоволення консервативно й догматично налаштованих членів Президії ЦК. Крім того, вони хотіли позбавитися конкурента в боротьбі за владу й усунути тотальний контроль над собою з боку органів внутрішніх справ. Ці настрої були вміло використані М. Хрущовим, який прагнув зміцнити власні позиції за рахунок посилення ролі партійного апарату. З метою усунення небезпечного конкурента в боротьбі за владу була організована змова.

Арешт Л. Берії примусив політичне керівництво країни визначити ряд найважливіших напрямків у внутрішній політиці. Ними стали офіційно виголошені М. Хрущовим і Г. Маленковим на липневому (1953 р.) пленумі ЦК критика культу особи Й. Сталіна, засудження «необґрунтованих репресій», відповідальність за які повністю покладалася на Л. Берію, що був не без успіху перетворений у символ цих репресій.

Населення Нижньодунайського регіону, переважно, схвально відгукнулося на усунення Л. Берії від партійної і державної діяльності. Зокрема, майор Одеського військового округу, член КПРС Бестолков заявив: «Добре, що наш ЦК партії і уряд своєчасно викрили мерзотного зрадника Берію. Виражаючи вдячність партії і Радянському уряду, ми ще ретельніше будемо нести службу і підвищувати свою бойову готовність» [11]. Водночас, відставка Л. Берії викликала сумніви щодо проведених десталінізаційних заходів. На партійних зборах в Ізмаїльській області задавалися такі запитання: «Чи правильно був звільнений тов. Мельников від обов'язків секретаря ЦК КПУ, оскільки доповідав по цьому питанню Берія?»; «Яке відношення Берія мав до амністії і правильна вона була чи ні?»; «Чи правильно були звільнені лікарі-шкідники, або це було зроблено за вказівкою Берії?» [12]. Нерідко траплялися й критичні запитання, а саме: «Як могло трапитися, що зрадник Берія тривалий час знаходився біля керівництва?»; «Як вийшло, що значна частина злочинців була працівниками МВС?» [13].

Після усунення Л. Берії «колективне керівництво» здійснило ряд кроків, спрямованих на вирішення найгостріших соціально-економічних проблем. Наступникам вождя необхідно було заручитися підтримкою народу, який все менше продовжував вірити в «будівництво світлого комуністичного майбутнього». Відбувається поступова переорієнтація економіки на соціальні потреби, на інтереси людей, якими протягом тривалого часу нехтували, нібито, заради найвищих державних інтересів. Програмна промова Г. Маленкова на V сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1953 року викликала значне пожвавлення громадськості в Нижньодунайському регіоні.

Селяни найактивніше реагували на зміни в економічному курсі країни. У своїх виступах вони дякували партії й уряду за проявлену турботу про подальше зростання їх матеріального добробуту, висловлювали впевненість в успішному виконанні завдань, викладених у промові. Наприклад, бригадир рільничої бригади колгоспу імені Жовтневої революції Ізмаїльської області Вацько зазначив: «Приємно і радісно працювати, знаючи, що про тебе повсякденно турбуються мудра Комуністична партія і рідний Радянський уряд. У жодній капіталістичній країні немає такої турботи про добробут народу, як у Радянському Союзі» [14]. Реформаційні заходи в меншій мірі торкнулися

покращення соціального й матеріального становища робітників. Тому вони висловлювали не скільки подяки, як побажання старанніше працювати й уникати виробничих збитків, пропозиції щодо зниження собівартості продукції. Інтелігенція не так активно реагувала на промову. Учителі й медики були задоволені, що їх звільнили від сплати сільгосподатку. У виступах інженерно-технічних працівників йшла мова про підвищення якості продукції, підняття культури праці на виробництві, упровадження передових технологій.

Курс Г. Маленкова зустрів сильний опір у його колег по «колективному керівництву», який чим далі, тим більше наростав. Після відставки Г. Маленкова з посади голови Радміну СРСР, що була оформлена на II сесії Верховної Ради СРСР 8 лютого 1955 року, відбувається коригування курсу, розпочинається зворотній рух, спрямований на пріоритет у розвитку важкої промисловості.

Другий етап десталінізації, який тривав з лютого 1956 до жовтня 1961 року, проходив під знаком XX з'їзду КПРС, що став своєрідним символом «відлиги», точкою відліку нового періоду. Справедлива, багато в чому мужня оцінка минулого, з якою виступив на з'їзді М. Хрущов, надала серйозного імпульсу процесу суспільного оновлення.

Розмова, розпочата XX з'їздом КПРС, стала поштовхом для переосмислення населенням Нижньодунайського регіону свого ставлення не тільки до Й. Сталіна, але й до того етапу, коли він стояв на чолі партії і держави. Так, на зборах парт-організації Болградської райлікарні Сейкова сказала, що вона в лавах партії 21 рік і її виховання відбувалося повністю на культі особи Сталіна й саме тому, що був створений такий культ, могли бути допущені жакливі злочиння. Якщо б тов. Сталін частіше виїжджав у колгоспи, то в керівництві сільським господарством не було б допущено грубих помилок [15].

Те, що було сказано з трибуни з'їзду першим секретарем ЦК, для простих людей не тільки означало розчарування у «вожді», але й викликало сумніви в справедливості усього режиму. Природно, поставало запитання про правомірність тих жертв, які приніс народ на олтар комуністичної партії, про винуватців злочинів проти народу, про їх покарання. У доповідях з місць партійні комітети повідомляли в ЦК, що в перші дні після XX з'їзду мали місце багато фактів публічного зняття і знищення портретів, бюстів і пам'ятників Й. Сталіну. Зокрема, Одеський обком КПУ повідомляв, що 30 березня о 22-й годині в місті Білгород-Дністровську невідомими особами був розбитий пам'ятник Й. Сталіну [16].

Численні недомовки, які містилися в хрущовській промові, викликали значну кількість запитань. Багато людей чудово розуміли, що всі попередні злочини тоталітаризму не можна звести до діяльності однієї особи. Усе частіше почали лунати вимоги активізувати процес реабілітації,

що свідчило про поступову зміну в ставленні громадськості до незаконно репресованих. Характерними під час партійних зборів у Нижньодунайському регіоні були такі запитання: «Чим пояснити, що члени Президії ЦК КПРС допустили таке широке поширення культу особи Й. Сталіна, особливо в питаннях репресій?»; «Чому наступні з'їзди КПРС після XIII-го не підправляли Сталіна, а вихваляли?»; «Як вчинили зараз зі слідчими, що вели справу Ейхе та інших?» [17]; «Чому в пресі не публікуються списки реабілітованих осіб?» [18].

Після XX з'їзду КПРС стали посилюватися суперечності всередині Президії ЦК. Більшість її членів виявляли незгоду з внутрішньою і зовнішньою політикою, яку здійснював М. Хрущов. Бурхливі дискусії викликали масштабні заходи політичного, економічного і соціального характеру. Тож від підсумків цієї боротьби вирішальним чином залежав характер подальшого реформування країни. Тому, вочевидь, треба виокремити в ході десталінізації як ключову подію перемогу М. Хрущова над «антипартійною групою» Г. Маленкова, В. Молотова, Л. Кагановича в червні 1957 року.

Рішення червневого пленуму ЦК КПРС були несподіваними й неочікуваними для радянських громадян. Реакція мешканців Нижньодунайського регіону на викриття «антипартійної групи» була суттєво диференційованою. Зважаючи на відміну обов'язкових поставок сільгосппродукції державі та великий авторитет М. Хрущова серед селян, вони, переважно, підтримували офіційну ідеологічну позицію щодо змовників. Зокрема, секретар парт-організації колгоспу імені Ворошилова Одеської області М. Борлан у своєму виступі показав на яскравих прикладах зростання економіки свого колгоспу за останні 3-4 роки й відзначив, що тільки нерозумні сліпці можуть не бачити всебічного розвитку нашої країни [19]. Значна частина робітників критично поставилася до резолюцій червневого пленуму й намагалася вплинути на політичну ситуацію в країні. Деякі з них болісно переживали звинувачення багаторічних керівників партії й уряду. Інтелігенція, зазвичай, підтримувала заходи стосовно «антипартійної групи», але не схвалювала методи боротьби М. Хрущова з опонентами, бажання приховати від громадськості матеріали пленуму.

Третій етап десталінізації охоплював період від жовтня 1961 до жовтня 1964 року. Цей етап був пов'язаний із XXII з'їздом КПРС, на якому критика культу особи прозвучала з новою силою, причому йшлося про діяльність не лише самого Й. Сталіна, а і його соратників. Одноголосно делегати з'їзду проголосували за винесення саркофага з труною Й. Сталіна з Мавзолею на Красній площі. У країні розгорнувся процес усунення будь-яких знаків пошани диктатору – демонтаж численних пам'ятників, закриття музеїв, перейменування міст, селищ, колгоспів, підприємств тощо.

Особливістю реагування населення Нижньодунайського регіону на рішення XXII з'їзду було

доволі критичне ставлення до правителів країни, внаслідок покірливості й догідливості яких творилися такі страшні зловживання в минулому. Наведемо такі приклади: «Чому питання про Сталіна не було відразу вирішено на ХХ з'їзді партії так, як воно вирішено зараз?»; «Чому тоді, коли викрили антипартійну групу, не говорили про те, що в неї входив Ворошилов?» [20]; «Чи немає у нас зараз культу особи?»; «Чи працюють нині в органах держбезпеки і внутрішніх справ ті, що працювали там у період культу особи?» [21]. Подібні настрої громадськості можна пояснити бажанням вплинути на подальшу долю країни та виправити помилки, допущені партійно-державним керівництвом.

Після відставки М. Хрущова процес десталінізації було остаточно згорнуто. Традиції абсолютної лояльності вищій владі, які виникли при Й. Сталіні, не померли з його смертю. Однак тепер ця лояльність спрямовувалася не стільки на осіб, скільки на всю номенклатуру в цілому, що була надчуттєвою до загроз для престижу партії.

Таким чином, процес десталінізації здійснив визначальний вплив на зміни в суспільній свідомості населення Нижньодунайського регіону. Люди поступово позбавлялися від усталених стереотипів, що були сформовані з допомогою офіційної пропаганди в роки сталінського правління.

По мірі ознайомлення з фактами масових репресій 30-50-х років, на краще змінювалося ставлення громадськості до незаконно репресованих громадян. На загальноукраїнському тлі Нижньодунайський регіон вирізнявся гарною організацією соціальної адаптації амністованих і реабілітованих осіб та створенням належних умов для реінтеграції їх у суспільстві. У період хрущовської «відлиги» відбуваються масштабні зміни масової свідомості населення регіону, основний зміст яких полягав у зниженні довіри до влади. Якщо суспільна думка продовжувала формуватися ідеологічним апаратом і багато в чому збігалася з офіційною, то політичні настрої багатьох людей тепер не завжди збігалися з нею. Критичні погляди, як правило, висловлювалися у вигляді запитань. Значна суспільно-політична активність населення регіону детермінувала бурхливу реакцію на десталінізаційні заходи. Упродовж розглядуваного періоду відбувається десакралізація образу Й. Сталіна в масовій свідомості. Уявляється, що на той час реалізація можливості докорінних змін у всіх сферах суспільного життя могла цілком стати незворотною. Проте реакція знизу на викриття злочинів, пов'язаних із культом особи, почате за ініціативою згори, була такою гострою, що «верхи» стали згортати демократичні перетворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кравців Б.* На багрянному коні революції : До реабілітаційного процесу в УРСР / Б. Кравців. – Нью-Йорк : Пролог, 1960. – 63 с. ; *Курганов І.* Хрущёв и десталинизация / И. Курганов // Посев (Франкфурт). – 1971. – № 11. – С. 32–35; *Gorlizky Y.* Destalinization and the Politics of Russian Criminal Justice. 1953-1964 / Y. Gorlizky. – Ph. D. diss. University of Oxford, 1992 ; *Lewytzkyj B.* Politics and society in Soviet Ukraine. 1953-1980 / B. Lewytzkyj. – Edmonton : CIUS, 1984. – 219 p. ; *Liberalization in the USSR: Facade or Reality?* / Edited by D. Richard Little. – Lexington, 1968 ; *Van Goudoever A. P.* The Limits of Destalinization in the Soviet Union. Political Rehabilitations in the Soviet Union since Stalin / A. P. Van Goudoever. – London ; Sydney : Croom Helm, 1986. – 276 p. та ін.
2. *Аксютин Ю.В.* Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953-1964 гг. / Ю. В. Аксютин. – М. : РОССПЭН, 2004. – 488 с. ; *Бажан О.* Процес десталінізації в Україні (др. пол. 50-х – поч. 60-х рр.) / О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 469–480 ; *Баран В.* Україна 1950-1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996 / В. Баран. – 448 с. ; *Зубкова Е.* Общество и реформы / Е. Зубкова. 1945-1964. – М. : Изд. центр «Россия молодая», 1993. – 198 с. ; *Киридон П. В.* Десталінізація в Україні : перспективні проблеми дослідження / П. В. Киридон // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : [зб. ст.]. – К. : Ніка-Центр, 2006. – С. 214–231 ; *Пыжиков А. В.* Хрущевская «оттепель» / А. В. Пыжиков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 511 с. та ін.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3249. – Арк. 49.
4. Російський державний архів новітньої історії (далі – РДАНІ). – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 41. – Арк. 77.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4087. – Арк. 491–492.
6. Там само. – Спр. 2833. – Арк. 54–55.
7. Там само. – Спр. 2834. – Арк. 82; Спр. 3123. – Арк. 30–31.
8. Там само. – Спр. 2834. – Арк. 110–111.
9. Там само. – Спр. 2736. – Арк. 101.
10. Гозман Л. Культ власти. Структура тоталитарного сознания / Л. Гозман, А. Эткінд // Осмыслить культ Сталина : [сб. ст.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 351–352.
11. РДАНІ. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 4. – Арк. 144.
12. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. П–11. – Оп. 14. – Спр. 690. – Арк. 123.
13. РДАНІ. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 4. – Арк. 160–161.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3063. – Арк. 19.
15. ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 15. – Спр. 291. – Арк. 23.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4302. – Арк. 7.
17. ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 15. – Спр. 291. – Арк. 7, 16, 24.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4373. – Арк. 56.
19. ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 15. – Спр. 468. – Арк. 12.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1641. – Арк. 147–148.
21. ДАОО. – Ф. П–11. – Оп. 18. – Спр. 116. – Арк. 36, 101.

Рецензенти: Колісниченко А. І., д.і.н., проф.;
Тригуб О. П., к.і.н., доц.

© Брегеда М. В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 28.09.2010 р.